УДК 74

К.Б. Касенова

КАЗАК КЕЛӘМНӘРЕ ОРНАМЕНТЫНЫҢ ТАРИХИ ҮСЕШЕНДӘ ГАРӘП-МӨСЕЛМАН МӘДӘНИЯТЕ РОЛЕ

В статье раскрывается влияние и роль арабо-мусульманской культуры в орнаментике казахского ковра.

Ключевые слова: арабо-мусульманская культура, ислам, орнамент, казахский ковер.

Казак орнаментларының килеп чыгышы һәм тарихы хакында әдәбиятта берничә гипотеза бирелә. Шуларның берсендә казак сәнгате чыганаклары кайдандыр читтән, ягъни башка халыклар мәдәниятеннән алынган диелә. Бу гипотеза Е. Шнейдер тарафыннан ачыграк аңлатыла. «Орнаментика является прекрасным материалом для выявления происхождения или культурных взаимоотношений этнических групп…» дип, Е. Шнейдер бик дөрес әйтә, әмма ул казак орнаментикасының тамырларын «вышли из иранского мира» дигән фикере белән ялгышлык җибәрә һәм казакларның геометрик бизәкләре иранлыларның (фарсыларның) традицион «агач һәм кош» мотивыннан алынуын расларга тырыша [Шнейдер, с. 135]. Казакларның *қошқар мүйіз* («тәкә мөгезе») бизәгенең асылы хакында ул: «тәкә мөгезе»нең ромбны хәтерләткән очлары, бормалары һәм конуссыман фигурасы агач кәүсәсен хәтерләтә, дигән фикер тудыра. А. Бобринский да шуңа охшаш нәтиҗә чыгара [Бобринский].

Әмма борынгы Иран сәнгате өчен үз халкына хас милли традицияләр генә характерлы түгел. Гаҗәеп хозур сарайларны, гыйбадәтханәләрне, кабатланмас бизәкләр төшерелгән тукымаларны, келәм һәм башка эшләнмәләрне меңләгән осталар (төрле илләрдән куып китерелгән коллар) иҗат иткән. Аларның һәркайсы үз халкына хас иҗади үрнәкләр белән борынгы фарсы сәнгатен баетканнар.

Д. Уилберг болай дип яза: «В архитектуре Персеполя переплелись различные стили, заимствованные его созидателями из нескольких стран. Значительный интерес представляют рельефы ападаны (зала приемов) дворца Дария I с изображением данников древней Персии из двадцати трех сатрапий. Среди прочих данников изображены арейи, армяне, согдийцы, парфяне, бактрийцы, хорезмийцы и, что особенно для нас интересно, «одиннадцатая группа – саки-тиграхауда, или скифы, с остроконечными шапками. Изображены вооруженными и в соответствующих их названию головных

уборах. За собою они ведут лошадь и несут кафтаны и штаны (очевидно, такую же одежду они носили и сами)» [Уилберг, с. 70].

Югарыда әйтеп киткән мәгълүматлардан аңлашылганча, борынгы Персепольне төзүдә күп илләрнең осталары катнашкан, шул исәптән безнең илебезнең борынгы кабилә-ыру вәкилләре дә борынгы Иран сәнгатендә билгеле бер дәрәҗәдә үз эзләрен калдырганнар. Шуңа күрә үз сәнгатен әйләнә-тирә дөньяга тараткан нинди дә булса мәдәни үзәк булган дип кистереп әйтә алмыйбыз.

Орнаментлар үсешенә гарәп-мөселманнарның һәм ислам мәдәниятенең йогынтысы зур була. Монда тасвирый сәнгатькә Коръәннең карашын һәм сөнниләрнең фикерләрен дә читтә калдырырга ярамый.

Ислам тасвирый сәнгатендә орнаментларның киң таралуы фундаменталь дини төшенчә – ширек (ягъни күп Аллага табыну) белән бәйле. Ширеклек исламда тыела. Ислам тәүхидне – бер Аллага ышануны, Алланың бердәнбер булуын алга куя. Күпаллалык үз эченә күп нәрсәне туплый: нәфеслелек, көйсезлекнең «кечкенә аллачыгыннан (илаһтан)» һәм Аллага ышанмаудан башлап политеизмга кадәр. Ислам формалашкач, аларның барысы да кире кагыла [Джек Банс].

Төрле фикер каршылыкларына карамастан, Коръәндә тере-не сурәтләүнең тыелуы турында искә алынмый. Бу ни өчен мөселман дөньясында җан ияләрен сурәтләргә ярыймы-юкмы икәнлеге хакында ачык кына бер фикер булмауны аңлата. Аның каравы, күпсанлы хәдисләрдә андый тыю хакында катгый әйтелә. Мөселманнарның сурәт төшерүгә мондый четрекле карашының төп ике сәбәбе бар:

1. *Алланың һәрнәрсәдән абсолют өстенлеге.*

2. *Мәҗүсилек (потка-сынга табыну) проблемасы.*

Ислам нигезендә Алла урын, үлчәм, төс һәм форма төшенчәләре белән билгеләнми. Аны сурәтләү мөмкин түгел һәм ул ярамый да. Яһүдләр динендә дә Алланы сурәтләү тыела. Ә менә христианнарда алай түгел. Чөнки алар, Алла бу дөньяга кеше кыяфәтендә иңгән (богоявление), үзен сурәтләргә рөхсәт иткән, дип саныйлар.

Потларга табыну һәм күпаллалык исламда катгый тыела һәм ул бик зур гөнаһ санала. Христианнарда иконалар (тасвирлар) һәм изгеләрнең сурәтләре бик күп, һәм кешеләр аларга табыналар, ислам моның белән килешми, чөнки ул күпаллалылык булып санала.

Хәзер исә тере җан ияләрен сурәтләү, аеруча сыннар (статуялар) һәм потлар (балбаллар) эшләү генә тыела. Шуны да онытырга ярамый, дәверләргә һәм мәдәни үсеш дәрәҗәсенә бәйле рәвештә тере җан ияләрен сурәтләү төрлечә кабул ителә. Хәтта иң таләпчән мөселманнар да кечкенә күләмле (акчадагы) яки ил-дәүләт таләпләренә җавап йөзеннән эшләнгән сурәтләргә (шәхесне раслаучы документлардагы фотографияләргә) каршы килмиләр.

Сәнгать турындагы кайбер хәдисләрдә Пәйгамбәр үз хатыннарыннан берсенең өстендә

җәнлек рәсемнәре белән бизәлгән кием күргәч, аны кисеп алырга куша. Аннан соң шул кисеп алынган тукымадан мендәр ясыйлар. Шуннан башлап тере җан ияләренең сурәтен стенага, пәрдәләргә төшерү тыела, мендәр һәм келәмнәргә рөхсәт ителә.

Икенче бер хәдистә, Кыямәт көнендә Алла рәссамнардан үз сурәтләрен җанландыруны таләп итә, диелгән. Табигый ки, алар моны эшли алмыйлар һәм җәһәннәмгә җибәреләләр. «Того, кто создает изображение (живого существа), Аллах будет наказывать до тех пор, пока он не вдохнет в него жизнь, и этого он не сможет сделать никогда» [Сахих аль-Бухари, с. 846].

Келәмнәр илендә – эссе Иранда XIX гасыр ахырына кадәр келәмнәрне мөселман традицияләре буенча тукыганнар. Аларга Аллаһның тере җан ияләре сурәтләрен төшерү тыелган. Шуңа күрә Иран келәмнәренең берничә гасырны эченә алган тарихында символлар һәм орнамент детальләре рәвешендәге образлар системасы формалашкан, ул катгый бер мәгънәгә ия булган. Ромбны хәтерләткән, читләре кайтарылып тукылган чәчәк һәм яфрак рәсемнәре, нәфис эшләнгән кушма хәрефләр, мозаик бизәкләр фонында Коръәннән аерым юлларны, әйтем, риваять, сатып алучыга юлланган теләкләрне укырга була. Келәмне бизәү өчен үсемлекләрдән лалә, канәфер, сөмбел, амариллис чәчәкләрен, үрмә гөл ботакларын табигый хәлендәгечә яки стильләштереп төшергәннәр. Оҗмах тормышын символлаштырган роза чәчәге һәм анар җимеше рәсемен туку аеруча күп таралган.

Дулкынсыман яки өзек-өзек сызыклар яшәү символы – суны, түгәрәкләр дөньяның, галәмнең мәңгелек булуын белдерәләр. Ә кайбер катлаулы итеп төшерелгән өчпочмаклар киселеше һәм квадратлар кояшны, айны, йолдызларны аңлаталар. Келәм бизәлешендә төсләр гаммасы мөһим урынны били. Иран келәмнәре үзләренә җирдәге барлык төсләрне туплый, алар әйләнә-тирә дөньяның күпкырлылыгын чагылдыра.

Византиялеләр, коптлар, эллин-римлылар орнаментларының иң нәфис үрнәкләре белән баетылган гарәп-мөселман бизәкләре гаҗәеп матур, кабатланмас үзенчәлеккә ия сәнгати орнамент һәм эпиграфик орнаментлар җыелмасын тәшкил итә. Аларда борынгы күфи (почмакланган туры хәрефләр белән язу) почеркы, икенче төрле әйткәндә «чәчәкле күфи» еш кулланыла. Нәсех (хәрефләрне түгәрәкләбрәк язу) почеркы да киң таралган.

Мөселмант орнаментлары төрле вариантлардан торган төп ике төрдән гыйбарәт. Аларның берсе – үсемлекләр ислимие (үрмә үсемлек сабаклары, чәчәкле һәм яфраклы ботаклар белән бизәү); икенчесе – геометрик гирих (кискен турыпочмаклыклар һәм полигональ фигурайәтмәләр, төеннәр рәвешендәге тоташ бизәкләр). Ислими һәм гирих һәрвакыт математик төгәллек белән эшләнә. Аларның вариантлары һәм композицияләре гаять күп төрле.

Гарәп бизәкләренең тагын бер үзенчәлеге – «келәм»

орнаментлары системасы, ул – әйбернең яки корылманың өслеген «horreur vacui» (бушлыктан курку) принцибы буенча тоташ бизәкләүдән гыйбарәт.

Шулай итеп, рәссамнарга стильләштерелгән орнаментлар һәм абстракт рәсемнәр белән бизәү тәкъдим ителә. Башкача әйткәндә, гарәп-мөселман мәдәниятенең пластик сәнгате эквивалентын матур каллиграфия белән нәфис сурәтләр тәшкил итә.

Шуны да истә тоту мөһим: борынгы гарәп-мөселман сәнгатендәге абстрактлылык бүгенгесеннән бик күпкә аерыла. Хәзерге заман рәссамнары абстракциядән инстинктив иррациональ импульсларга җавап табалар; мөселман рәссамнары өчен абстракция күптөрлелекнең бердәмлеген чагылдыра. Мөселман сәнгате әйберләрне аларның табигате белән тәңгәллектә гәүдәләндерүдә чагыла, һәм ул Алладан килгән гүзәллек белән баетыла (монда инде матурлыкны җентекләп сурәтләү таләп ителә). Сәнгатьнең ислам концепциясе материалны чын мәгънәсендә матурлап, нәфис итеп сурәтләүгә нигезләнә. Мөселман сәнгате (келәм тукучылык, архитектура, рәсем сәнгате, каллиграфия) өчен нәфис геометрик мотивларны кабатлау, көтелмәгәндә ритмны алмаштыру һәм диагональ симметрия хас. Исламча фикер йөртү – ул дөньяның тотрыксызлыгын, уй-гамәлләренең чиксезлеген, ритмны бик тиз тою.

Гарәп-мөселман мәдәнияте үзенчәлегенә мисал итеп гарәп нәкышы – арабесканы китерергә кирәк, мөселманнар өчен генә хас бу орнамент логика белән тере бөтенлек ритмын берләштерә. Мөселман декоратив сәнгате Азия, Якын Көнчыгыш һәм Көньяк Европа халыклары өчен уртак, тарихи борынгы сәнгать элементлары белән баетылган. Ислам бу борынгы элементларны тагын да абстрактлырак һәм саф билгеләмәләргә туры китереп үзләштерә, һәм аларны беркадәр үзгәртеп, магик үзлекләреннән арындыра. Шушындый синтезлау нәтиҗәсендә гарәп нәкыше (арабеска) гарәп риторикасында һәм поэзиядә дә урын ала, аңа нигезләнгән әсәрләр үзара бәйләнешле параллельләр һәм инверсияләр белән баетылган фикерләрнең ритмик агымы ягыннан аерылып торалар. Гарәп-мөселманнар өчен гарәп нәкыше (арабеска), сәнгатьне картиналарсыз гына үстерү мөмкинлегеннән тыш, картиналарны, күтәргән тема идеясенә туры китереп, киңәйтү мөмкинлеге бирә, әмма вакытта, полотноның (рәсемнең) чиксезлеге нәтиҗәсендә, гарәп нәкыше (арабеска) индивидуаль форма күчермәсе барлыкка китерә алмый.

Чыгышлары белән төрле, әмма орнаментикада охшаш яклары булган халыкларның орнаменталь мотивлары генезисын билгеләүдә кыенлыклар да очрый. Мәсәлән, казаклар, монголлар, кытайлылар, Себер халыклары орнаментикасында охшаш яки үзара якын мотивлар да бар. Буржуаз галимнәр мондый якынлык яки охшашлыкны мотивның кайсы да булса мәдәни үзәктән күчкән булуы белән аңлаталар.

Келәм орнаментациясенең үсеш процессы озак дәверләрне

колачлый, һәм аңа, аеруча аның символикасына һәр халык үзенең кабатланмас бизәкләрен, композицион төзелешләрен өсти бара.

Казак орнаменты тирән реализм белән сугарылган: анда әйләнә-тирәлекне чолгап алган чынбарлык образлары, халыкның тормышы һәм көнкүреше стильләштереп сурәтләнә. Казак орнаментының барлыкка килү һәм үсеше турындагы мәсьәләгә шушы яктан якын килү дөрес булачак.

Казак орнаменты күчмә терлекчелек хуҗалыгы шартларында формалаша. Мондый тормыш күчмә халыкны туендыра да, киендерә дә. Көтүлекнең баш санын арттыруда алар үзләренең иркенлеген, мул тормышны күрәләр, шуңа күрә дә аларның көнкүреш әйберләре күтәренке рухтагы зооморф мотивлар, нигездә хайваннарга хас билгеләр белән бизәлгән. Алар арасында үзәк урынны казак орнаментикасында киң таралган *қошқар мүйіз*нең – тәкә мөгезенең стильләштерелгән сурәте били.

Орнаменталь стильнең үсешенә, әлбәттә инде, кешене әйләндереп алган табигать, географик тирәлек зур йогынты ясый.

Табигать шартлары бай һәм матур булган якларда яшәүчеләрнең төп бизәү мотивлары да үсемлекләре дөньясы белән бәйле. Мәсәлән, Воронеж келәмнәрен белгечләр башка җирлекләрдә тукылган келәмнәрдән аерып бәялиләр. Алар чәчәк орнаментына өстенлек бирәләр: келәмнәрне розалар, лилия һәм төрледән төрле кыр чәчәкләре бизи [Ковры РСФСР, с. 73]. Алар орнаментикасының төп стиле, чыннан да, флораның күп төрле чагылышын тәшкил итә.

Казак орнаментикасында да үсемлекләр дөньясы киң кулланыла, әмма аларның төп мотивы барыбер зооморф һәм аеруча мөгез – *қошқар мүйіз* – рәвешендәге бизәкләргә барып тоташа. Һәм шуңа күрә орнаментлар белән бизәлгән барлык эшләнмәләрдә дә төрле вариацияләрдә һәм композицияләрдә урнаштырылган шушы бизәк өстенлек ала.

Композицион төзелеше ягыннан бизәкне катлауландырып бирү симметрия һәм аның символлары закончалыгы белән бәйле. Аларны өйрәнеп тикшерү өлкәсендә А.В. Шубников белән С.В. Иванов зур өлеш кертәләр [Шубников, с. 52].

Казак орнаментикасына, симметриядән тыш, характерлы сыйфатларның тагын берсе – гомуми фондагы (негативтагы) аерым өлешләрнең мөстәкыйль бизәккә (позитивка) әверелүе. Бу үзенчәлек киез әйберләр өчен дә, тукымалар өчен дә хас.

Келәм орнаментациясе эволюциясе озак дәвамлы процесс, һәм һәр халык аңа үзенең кабатланмас бизәкләрен өстәгән.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: казак орнаментикасы үзеннән алдагы буыннар мәдәниятенең үзенчәлекле өлгеләре белән баетыла барган. Казакларның бизәкләү иҗатында симметрия, үзәк фон һәм каймалап эшләү, бизәкләрнең көзгедәге чагылышы һәм фон өлешләренең мөстәкыйль бизәккә күчеше кебек аерымлыклар чагылыш таба.

Әдәбият

Шнейдер Е.Р. Казахская орнаментика // Материалы особого комитета по исследованию союзных автономных республик. Вып. 11. Серия казахстанская. Л., 1927.

Бобринский А. О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии // Труды Ярославского областного съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской области. М., 1902.

Уилберг Д. Персеполь. Археологические раскопки резиденции персидских царей. М., 1977.

Джек Бане. Религиозное, историческое и культурное развитие исламской каллиграфии // Новые грани (Алматы). 2014. № 4 (32). С. 22.

Сахих аль-Бухари. Т. 3.

Ковры РСФСР. М., 1952.

Левин Л.М., Леошкевич И.С., Саруханов С.Е. Художественные ковры СССР. М., 1975. С. 73.

Шубников А.В. Симметрия. (Законы симметрии и их применение в науке и прикладном искусстве). М. – Л., 1940.

Касенова Кыздаркүл Бахрадин кызы,
Казакстан Республикасы Коркыт Ата исемендәге
Кызылорда дәүләт университетының һөнәри белем һәм сынлы сәнгать
кафедрасының өлкән укытучысы